

УДК 343.97

О.В. ЛІТВІНОВА, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ

Ключові слова: страхування, цивільна відповідальність, договір страхування

Становлення приватних зasad в економіці України, розвиток підприємництва та законодавче закріплення права особи на захист своїх цивільних прав та інтересів обумовлюють підвищений інтерес до такого соціально-економічного явища, як страхування. Правове регулювання страхових відносин у нашій державі поступово вдосконалюється та наближається до міжнародних стандартів. Поряд із цим, певні прогалини та недоліки в урегульованості цих відносин, все ж таки існують. Численні відмови у страхових виплатах, затримки страховиками виплат страхового відшкодування часто слугують підставою для недовіри до страхування, як до засобу захисту майнових інтересів особи. Не в останню чергу такі ситуації залишаються можливими через недостатнє врегулювання питань покладення на учасників страхових відносин відповідальності за неналежне виконання прийнятих на себе зобов'язань.

Враховуючи викладене, наукові дослідження в цій галузі залишаються актуальними.

Питанням, присвяченим страховим відносинам, приділяли свою увагу такі науковці, як В.П. Янішен, О.В. Гринюк, Н.Б. Пацурія, В.С. Бєлих, І.В. Кривошеєв, В.Ю. Абрамов, В.М. Никифорак та багато інших науковців. Але незважаючи на підвищений науковий інтерес до страхових відносин, питання щодо умов та підстави відповідальності сторін договору страхування залишається майже не дослідженим, що підкреслює актуальність та новизну обраної тематики. Звідси, метою статті є удосконалення теоретичних зasad функ-

ціонування страхових правовідносин, визначення на основі аналізу чинного законодавства, судової практики та наукових розробок умов та підстав цивільної відповідальності сторін договору страхування, надання пропозицій щодо удосконалення нормативної бази регулювання страхових відносин в частині відповідальності сторін за договором страхування.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

- визначити умови та підстави цивільної відповідальності страховика та страхувальника при порушенні умов договору страхування;
- з'ясувати юридичну природу наслідків невиконання умов договору страхування з боку страховика та з боку страхувальника;
- з огляду на практику застосування законодавства щодо відповідальності сторін за договором страхування визначити прогалини в правовому регулюванні окресленого питання;
- розробити пропозиції по удосконаленню чинного законодавства в частині регулювання відповідальності сторін за договором страхування.

Наукова новизна статті полягає в удосконаленні теоретичних розробок питань, пов'язаних із наслідками невиконання сторонами договору страхування прийнятих на себе зобов'язань.

Розгляд питань відповідальності сторін за договором страхування ми почнемо із з'ясування природи цивільно-правової відповідальності, та розмежування понять «міри цивільної відповідальності» та «засоби захисту цивільних прав».

Підставою відповідальності за договорами страхування, як і будь-якими іншими цивільно-правовими договорами, є порушення зобов'язання, що виникає з таких договорів.

Поняття відповідальності за порушення зобов'язань не має чіткого законодавчого визначення, на сьогодні це більше наукова категорія. В чинному Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) не визначено чітко змісту поняття відповідальності за порушення зобов'язань. При цьому назва глави 51 ЦК Укра-

їни містить посилання і на наслідки порушення зобов'язань, і на відповідальність за порушення зобов'язань [1, с.198]. Виходячи з того, що нормативне визначення відповідальності за порушення зобов'язання відсутнє, А.Г. Ярема вважає, що це поняття, як воно вживается у ЦК України, охоплює собою відшкодування збитків та сплату неустойки [1, с.198].

Цивільно-правова відповідальність – це покладення на особу, відповідальну за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання, невигідних майнових наслідків, передбачених правою нормою. Головною рисою цивільно-правової відповідальності є те, що вона є санкцією, яка виражається у покладенні на порушника додаткових обов'язків, що зачіпають його майнові інтереси [2, с.414].

Враховуючи те, що цивільно-правовою відповідальністю є ті наслідки порушення зобов'язання, що покладають на порушника додаткові обов'язки, мірами цивільної відповідальності, М.М. Сібільов також називає лише відшкодування збитків та сплату неустойки. Всі інші правові наслідки порушення зобов'язання є засобами захисту цивільних прав [3, с.495].

Враховуючи вищевикладені позиції, не можемо погодитись повною мірою з тими науковцями, які досягають висновку, що цивільно-правова відповідальність – це санкції, пов'язані з додатковими обтяженнями для правопорушника, які можуть проявлятись у позбавленні порушника певних прав, в заміні невиконаного зобов'язання новим, у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, зменшенні чи позбавленні майнового блага [4, с.17]. Зазначені санкції, за виключенням приєднання до невиконаного обов'язку нового, є мірами захисту цивільних прав кредитора, але не мірами цивільно-правової відповідальності. Міри цивільно-правової відповідальності, як наслідок порушення цивільного зобов'язання – це цивільно-правові санкції, що проявляються у покладенні на боржника додаткових обов'язків, що зачіпають його інтереси [3, с.497].

З урахуванням вищевикладеного, спробуємо проаналізувати підстави та наслідки застосування до суб'єктів договору страхування

мір цивільно-правової відповідальності за порушення договорів страхування.

Як визнають цивілісти, юридичною підставою цивільно-правової відповідальності є норма права, що була порушенена, а фактичною – наявність певних умов, що у своїй сукупності утворюють склад цивільного-правопорушення [3, с.836–837].

Таким чином, для характеристики відповідальності сторін за договорами страхування, необхідно з'ясувати причини та умови відповідальності за порушення зобов'язань, що визначені цивілістичною науковою та законодавством.

Цивільна відповідальність настає за наявності певних умов, до яких цивілістична доктрина відносить склад цивільного правопорушення: протиправну поведінку особи, наявність шкоди, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою, вина особи, яка заподіяла шкоду. Проаналізуємо зазначені елементи цивільного правопорушення через призму страхових зобов'язань.

Однією з умов цивільної відповідальності, як ми вже зазначали, є протиправність поведінки боржника. При чому поведінка буде визнаватись протиправною як у випадку, коли боржником порушуються вимоги нормативних актів (наприклад, порушення страхувальником умов пожежної безпеки), так і положення договору, укладеного між кредитором і боржником [5, с.716]. До порушення умов договору з боку страхувальника ми можемо віднести, наприклад, несвоєчасну сплату страхового платежу (у консенсуальному договорі), несвоєчасне повідомлення про факт та обставини страховової події тощо. З боку страховика порушення умов договору може полягати у несвоєчасній виплаті страхового відшкодування (або безпідставній відмові), несвоєчасному складанні страхового акту тощо.

Необхідним елементом цивільної відповідальності є також шкідливі наслідки протиправної поведінки – це завдання шкоди, що включає в себе збитки та немайнову шкоду. До категорії збитків ст.22 ЦК України включає реальні збитки – витрати, які особа зазна-

ла у зв'язку зі знищеннем або пошкодженням речі, та витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, та упущену вигоду – доходи, які б особа могла реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене [6].

Так, у випадку несвоєчасної сплати страхового платежу, збитки страховика полягають у не отриманій ним вартісній компенсації страхової послуги, що ним надається. При несвоєчасній сплаті страхового відшкодування збитки страхувальника від цього носять так би мовити опосередкований характер – страхувальник уже поніс збитки від настання страховогого випадку і розраховує на їх компенсацію за рахунок страховогого відшкодування. Несплата страховогого відшкодування призводить до неможливості заміщення втраченої вартості застрахованого майна.

Безперечним є той факт, що особа, яка вчинила порушення суб'єктивного цивільного права може і повинна нести відповідальність лише за наслідки, спричинені таким правопорушенням, – тобто однією з умов відповідальності є наявність причинного зв'язку між правопорушенням та його негативними наслідками [4, с.32].

Наявність такої умови цивільно-правової відповідальності, як причинний зв'язок між протиправною поведінкою особи та шкодою (збитками), обумовлено необхідністю встановлення того факту, що протиправна поведінка конкретної особи, на яку покладається відповідальність, є безпосередньою причиною виникнення шкоди (збитків) у іншої особи [3, с.501].

Отже, якщо ми говоримо про порушення страхувальником умов договору страхування у вигляді несвоєчасної сплати страховогого платежу (в консенсуальному договорі страхування), то збитки страховика у вигляді недоотримання страховогого платежу в такому випадку повинні бути наслідком саме дій страхувальника (а не дій, наприклад, страховогого агента, що несвоєчасно сплатив отримані кошти до каси страховика).

Окрім зазначених вище об'єктивних умов, необхідною умовою покладення на особу ци-

вільної відповідальності є вина такої особи, тобто психічне ставлення до вчинюваних дій та їх наслідків [5, с.718].

Відповідальність страховика за договором страхування встановлена ст.20 Закону «Про страхування» та ст.992 ЦК України. Зазначені нормативні акти встановлюють відповідальність страховика за несвоєчасну виплату страховогого відшкодування у вигляді сплати неустойки, розмір якої визначається сторонами в договорі страхування.

Щодо відповідальності страхувальника за договором страхування, то вона законом не врегульована з огляду на реальний характер страховогого зобов'язання.

Враховуючи те, що Закон «Про страхування» та ЦК України дають можливість страховику відмовити у виплаті страховогого відшкодування при наявності підстав, зазначених в законі чи договорі, в науці існує думка, що така відмова є формою покладення на страхувальника відповідальності за порушення умов договору.

Деякі автори, говорячи про відповідальність сторін за договором страхування, зазначають, що за порушення умов договору страхування для страхувальника можуть настутити негативні наслідки у формі відмови страховика від здійснення страховогого виплати чи дострокового припинення договору страхування на вимогу страховика [7, с.360].

Враховуючи вищевикладені обов'язкові умови цивільної відповідальності, ми вважаємо, що негативні наслідки для страхувальника у формі відмови страховика від виплати страховогого відшкодування чи від договору страхування не можуть розглядатись як міри цивільної відповідальності за порушення страховогого зобов'язання. Як ми вже зазначали, головною рисою цивільно-правової відповідальності є те, що вона є санкцією, яка виражається у покладенні на порушника додаткових обов'язків, що зачіпають його майнові інтереси [2, с.414].

Жодних додаткових обов'язків майнового характеру на страхувальника при відмові у виплаті страховогого відшкодування не покладається. До того ж, як ми вже з'ясували, циві-

льна відповідальність можлива при наявності чотирох обов'язкових умов – протиправної поведінки, наявності збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкідливими наслідками, вини заподіювача шкоди.

Спробуємо встановити, чи є необхідні умови цивільної відповідальності при порушенні страховальником своїх обов'язків за договором страхування.

Так, якщо страховальник допустив, наприклад, несвоєчасне повідомлення про настання страхового випадку та позбавив цим можливості страховикові приймати участь у його розслідуванні, така дія буде вважатись протиправною (порушення обов'язків, передбачених договором), але не буде мати наслідком настання збитків у страховика. Розглядати ж обов'язок страховика по виплаті страхового відшкодування, який виникає при настанні страхового випадку, у якості збитку, на нашу думку не можна.

Право страховика на відмову у виплаті страхового відшкодування, на нашу думку, слід розглядати, не як майнову санкцію цивільної відповідальності, а як засіб оперативного впливу (оперативну санкцію). В.В. Луць зазначає, що особливістю оперативних санкцій є те, що вони не відновлюють початкового майнового стану потерпілої сторони, а спрямовані на запобігання конкретним порушенням у майбутньому, виконують забезпечувальну функцію, мають застережливий характер та можуть застосовуватись в оперативному порядку односторонньо управомоченою стороною без звернення до юрисдикційного органу [5, с.712].

Щодо відповідальності страховика за договором страхування, маємо відмітити, що підстави та умови такої відповідальності передбачені ст.992 ЦК України, яка встановлює, що у разі несплати страховиком страховальників або іншій особі страхової виплати страховик зобов'язаний сплатити неустойку в розмірі, встановленому договором або законом. Зазначена стаття ЦК України кореспонduє з п.3 ч.1 ст.20 Закону України «Про страхування», де зазначається, що страховик несе

майнову відповідальність за несвоєчасне здійснення страхової виплати (страхового відшкодування) шляхом сплати страховальнику неустойки (штрафу, пені), розмір якої визначається умовами договору страхування або законом [8].

На законодавчому рівні розмір неустойки за несвоєчасне здійснення страхового відшкодування передбачається лише Законом України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», ст.36 якого в п.36.5 передбачає, що за кожен день прострочення виплати страхового відшкодування з вини страховика особі, яка має право на отримання такого відшкодування, сплачується пе-ня з розрахунку подвійної облікової ставки Національного банку України, яка діє протягом періоду, за який нараховується пе-ня [9].

Незважаючи на певну врегульованість питання відповідальності страховиків за несвоєчасну виплату страхового відшкодування на законодавчому рівні, практичне застосування вказаних норм досить часто є проблемним.

Слід відзначити, що в практиці роботи страхових компаній несвоєчасна виплата страхового відшкодування та несплата у цьому випадку пені, є найпоширенішими порушеннями страхового законодавства [10].

В першу чергу це пов'язано з тим, що у переважній більшості випадків договори страхування або не містять умов щодо відповідальності страховика, або ж умові відповідальності сформульовано таким чином: «Страховик несе відповідальність за несвоєчасну виплату страхового відшкодування шляхом сплати неустойки, розмір якої визначається законом». Очевидно, що за таких умов притягнути страховика до відповідальності за несвоєчасну виплату страхового відшкодування за договором добровільного страхування неможливо.

На українському страховому ринку поширеною є практика укладення договорів страхування на умовах приєднання. Страховики розробляють форму договору (страхового полісу), в якому включені всі умови, які вимагаються законом, та розповсюджують такі

форми через страхових агентів. При укладенні такого договору страхувальник приєднується до запропонованих страховиком умов, визначаючи ознаки майнового інтересу, що підлягає страхуванню, розмір страхової суми, строк дії договору, розмір франшизи та страхового тарифу та ін. У переважній більшості таких договорів відповіальність страховика за несвоєчасну виплату страхового відшкодування не передбачається.

Не поодинокими випадками також є ситуації, коли договори страхування укладаються в банку (з метою страхування заставного майна), в автосалоні (під час продажу транспортних засобів) тощо. Представники страхових компаній на пропозицію страхувальників змінити в тій чи іншій частині умови договору страхування відповідають відмовою, посилаючись на той факт, що представлений текст договору затверджений керівником страхової компанії та зміні не підлягає.

Фактично, у випадку невиконання страховиком своїх зобов'язань по своєчасній сплаті страхового відшкодування, страхувальник може притягнути його до цивільно-правової відповіальності лише на підставі загальних норм, застосувавши ст.625 Цивільного Кодексу України, яка встановлює відповіальність за невиконання грошового зобов'язання.

З огляду на зазначене доцільно було б встановити на законодавчу рівні розмір неустойки, яку страхувальник має право стягнути зі страховика у випадку невиплати (затримки виплати) страхового відшкодування.

Викладене дозволило дійти таких висновків:

1. З метою запобігання порушенням страховальником умов договорів страхування законом та договорами страхування встановлюється можливість застосування засобів оперативного впливу у вигляді права відмовити у виплаті страхового відшкодування або зменшити його розмір. До страховика ж при порушенні умов договору страхування передбачена можливість застосування майнових санкцій цивільної відповіальності, що полягають у сплаті неустойки за затримку у виплаті страхового відшкодування.

2. З огляду на бланкетний характер норм, що встановлюють відповіальність страховика за порушення строків виплати страхового відшкодування, та на практику укладення та виконання договорів страхування, маємо констатувати доволі низький відсоток випадків притягнення страховиків до цивільно-правової відповіальності за порушення умов прийнятих на себе зобов'язань.

3. З метою стимулування страховиків до своєчасного та належного виконання зобов'язань по укладених договорах страхування, вбачається доцільним визначити на законодавчу рівні розмір штрафних санкцій, що покладаються на страховика при порушенні ним умов укладених договорів страхування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблемні питання у застосування Цивільного і Господарського кодексів України / під ред. Яреми А. Г., Ротаня В. Г. – К. : Реферат, 2005. – 336 с.
2. Гражданское право Украины. Ч. 1 / под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр.дел ; Основа, 1996. – 440 с.
3. Комментарий к Гражданскому Кодексу Украины. – Том II / под ред. разработчиков проекта ГК А. Довгерта, Н. Кузнецовой, А. Подопригоры и др. – Х. : Одиссей, 2005. – 1040 с.
4. Никифорак В. М. Договір страхування відповіальності / Никифорак В. М. – Чернівці : Рута, 2002. – 248 с.
5. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Интер, 2005. – Кн. 1. – 736 с.
6. Цивільний Кодекс України : від 16.01.2003 р., № 435-IV // ВВР України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
7. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / Борисова В. І. (кер. автор. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеєвої,

В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.

8. Закон України «Про страхування» : від 07.03.1996 р., № 85/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.

9. Закон України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» :

від 01.07.2004 р., № 1961-IV // ВВР України. – 2005. – № 1. – Ст. 1.

10. Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг «Про затвердження звіту про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2010 рік» : від 28.04.2011 р., № 247.

Літвінова О. В. Відповідальність сторін за договором страхування / О. В. Літвінова // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 379–384 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12lovzdc.pdf>

Досліджено питання цивільно-правової відповідальності страховика та страхувальника за порушення умов укладеного ними договору страхування. Обґрунтovується, що міри відповідальності застосовуються до страхувальника тільки в консенсуальному договорі страхування. Запропоновано законом встановити розмір відповідальності страховика за порушення строків виплати страхового відшкодування.

Литвинова О.В. Ответственность сторон по договору страхования

Исследованы вопросы гражданско-правовой ответственности страховщика и страхователя за нарушение условий заключенного ими договора страхования. Обосновывается, что меры ответственности применяются к страхователю только в консенсуальном договоре страхования. Предложено установить законом размер ответственности страховщика за нарушение сроков выплаты страхового возмещения.

Litvinova O.V. Responsibility of the Parties to the Insurance Contract

Questions on the civil liability of the insurer and the insured for breach of the contract of insurance are fined. The sanctions apply to the insured only in a consensual contract of insurance is substantiated. Law to establish the size of the insurer's liability for delay in the payment of insurance compensation is proposed.